

УДК 911.3

В. В. Яворська, канд. геогр. наук, доцент
А. Є. Калетинська, аспірант
кафедра економічної та соціальної географії,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

В статті розглядаються методологічні підходи історико-географічного вивчення розселення населення. В роботі розглядається сутність територіальних систем розселення, їх класифікації, особливостей формування.

Ключеві слова: розселення населення, система розселення, сільське розселення, міське розселення, історико-географічний підхід.

Вступ

XX століття стало часом глобальних потрясінь і кардинальних змін, які торкнулися всіх сфер українського суспільства. Основний зміст цих змін пов'язаний з модернізаційною перебудовою, найважливішою складовою частиною якої виступає урбанізація. Урбанізація багатогранна: з одного боку, цей процес безпосередньо пов'язаний з розвитком міст і міської системи розселення. З іншого боку, він знаходить відгук у сільській місцевості, зачіпаючи її кількісні і якісні характеристики. Не секрет, що істотно скоротилося число сільських поселень, змінився їхній зовнішній вигляд і функції. З карти країни зникли тисячі сіл, спорожніли колись багатолюдні селища. Поряд зі зменшенням числа сільськогосподарських поселень, одержала розвиток система несільськогосподарських населених пунктів — транспортних, промислових, рекреаційних і інших.

Розселення можна визначити як історично сформовану, територіально організовану мережу поселень, між якими існують стійкі зв'язки (виробничі, соціальні, побутові, адміністративні й інші.), наявний розподіл функцій відповідно до місця й ролі населених пунктів [1]. Одиницею просторової систематики розселення виступає система розселення, головною ознакою якої є певна розселенська цілісність множини поселень, зв'язки між якими помітно перевищують за інтенсивністю зовнішні контакти цих поселень.

Актуальність та наукова новизна роботи Системи розселень поділяються за рівнем організації життєдіяльності суспільства співвідносно з адміністративно-територіальним устроєм (АТУ) — системи національна, регіональні (обласні та АРК), міжрайонні (з містами обласного підпорядкування), районні, локальні [6]. Системи розселення одного рангу можна класифікувати (типізувати) за людність, переважаючими функціями, загальною конфігурацією та структурою внутрішньої організації. Щоправда, цей напрям у вітчизняній геодемографії розвитку не має. Поселенська мережа — результат тривалого процесу освоєння території. Будучи підсумком цілеспрямованої діяльності людей, система розселення відображає рівень

розвитку суспільства, особливості його функціонування й змінюється разом зі зміною соціально-економічної ситуації.

Основна частина. Основними елементами розселення виступають територія, населення, природне, матеріальне, виробничо-економічне, соціальне й культурне середовище перебування людей. Поняття «поселення» по-різному визначається в різних науках, які займаються вивченням розселення. У рамках даної статті використається розширене тлумачення цього терміна: «поселення» можна охарактеризувати як локальний осередок проживання людей, що являє собою сукупність наступних елементів: населення (постійне або тимчасове), територія, житлові, господарські й виробничі будівлі й необхідна для життєзабезпечення інфраструктура (транспорт, сфера обслуговування) [2]. Такий розширений підхід до дефініції поняття дозволяє охопити при аналізі всі можливі варіанти населених пунктів, які зустрічаються в історичній практиці минулого століття, чи формуються у наш час.

Розселення прийнято підрозділяти на сільське й міське. Це розподіл умовний, тому що в реальності вони тісно переплітаються й взаємодіють, формуючи єдину просторову структуру, однак специфіка виконуваних функцій, особливості організації, розвитку й, що є суттєвим, система обліку, вплинули на формування сегментного підходу до їхнього вивчення. *Сільське розселення* включає сукупність сільських населених пунктів території, *міське* — міських. До міст відносяться ті поселення, які відповідають установленим законом критеріям і мають офіційний статус. До сільських поселень належать всі інші.

Розселення має системні властивості, такі як *стійкість і динамічність*. Стойкість системі надає відносна стабільність історично сформованого каркаса поселенської мережі, яка включає найбільш великі й значимі з погляду виконуваних функцій поселення. Разом з тим у ній відбуваються постійні зміни: з'являються нові населені пункти й зникають старі, міняється їхній статус, розміри, господарські й адміністративні функції, тобто розселенню властива динамічність [3]. Причому ці зміни відбуваються нерівномірно: кількісні зрушення поступово накопичуються в системі, і в певний момент часу відбувається якісний стрибок, пов'язаний з перебудовою всього розселення, придбанням їм нових якостей. Така якісна трансформація відбувається і в ХХІ столітті, вона зачіпає як міську, так і сільську місцевість, змінюючи характер їхньої взаємодії.

У кожному регіоні складається своя система розселення, вона виступає відображенням місцевих природно-географічних, історичних, економічних умов і особливостей освоєння території.

Протягом минулого століття змінилися не тільки кількісні параметри поселенської мережі, іншим став малюнок розселення: поряд із щільно заселеними просторами, сконцентрованими навколо міст і транспортних ліній, з'явилися розріджені, а іноді й повністю збезлюднені зони. Така кардинальна перебудова по-різному оцінюється в літературі. Загальновідомим стала теза про відмирання села як форми поселення й кризи сільської місцевості. Інші дослідники, відзначаючи закономірність і об'єктивність подібної перебудови, намагаються знайти найбільш оптимальні шляхи подолання негативних моментів. Ясно одне: сільська Україна — країна сіл та хутарів, якою вона була ще на початку ХХ століття — перетворилась в країну міст, де сільська місцевість і її поселенська мережа займає вже інше місце, змінилися її функції, еколого-репродуктивне навантаження. Аналіз цих трансформацій набуває особливе значення з погляду прогнозування й визначення перспектив еволюції поселенської мережі.

Питання трансформації розселення у перехідний до ринку період та питання взаємозв'язку систем розселення з одиницями нового адміністративно-територіального устрою держави знайшли певне відображення у наукових дослідженнях українських вчених.

Та ще недостатньо розробленими залишаються методологічні та методичні підходи до проблеми функціонування територіальних систем розселення при проведенні адміністративно-територіальної реформи, обґрунтування нових напрямів регіональної екістичної політики та просторової організації суспільства.

Сутність територіальних систем розселення, їх класифікації, особливостей формування, детально розглядаються в працях як вітчизняних так і зарубіжних вчених — праці Е.Б.Алаєва, В.О.Джамана, М.С.Дністрянського, А.І.Доценка, Ф.Д.Заставного, В.П.Круля, Г.М.Лаппо, Ф.М.Лістенгурта, Л.М.Немець, М.М.Паламарчука, М.Д.Пістуна, Ю.І.Пітюренка, С.Л.Рудницького, Ю.Г.Саушкіна, А.І.Степаненка, В.Садовського, О.Г.Топчієва, М.І.Фашевського, Б.Г.Хорєва, О.І.Шабля, І.О.Хомри. Методичні аспекти дослідження систем розселення розробили Г.М.Анісімова, А.П.Голіков, І.І.Гудзеляк, Я.І.Жупанський, С.О.Ковальов, О.П.Литовка, С.С.Мохначук, С.Я.Ниммик, Л.Г.Руденко, Д.В.Ткач.

Особливості функціонування систем розселення окремих регіонів України в радянський період досліджували Т.Буличова, Б.І.Заставецький, П.В.Луцишин, М.З.Мальський, В.А.Поповкін, І.М.Пушкар, М.І.Фашевський та ін.

Проблеми міст і сільської місцевості, які ми спостерігаємо сьогодні, з'явилися не відразу, це підсумок тривалого процесу трансформації розселення, який розвертався протягом останніх ста років. Тією чи іншою мірою з цими проблемами зустрілися всі країни, що пережили модернізаційний перехід, і в кожній був знайдений свій підхід до підтримки й розвитку сільської поселенської мережі.

Без продуманої зваженої політики держави відносно сільської місцевості не можна забезпечити розвиток аграрного виробництва й необхідний рівень продовольчої безпеки країни. А для її розробки необхідне розуміння тих історико-генетичних особливостей, які властиві українській системі розселення, вивчення закономірностей еволюції поселенської мережі.

Історична спрямованість дослідження визначає пріоритет загальноісторичних методів і підходів. Серед них найбільш важливе місце займає *принцип історизму*, який орієнтує на вивчення конкретно-історичних умов еволюції розселення з урахуванням комплексного впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів, які визначають спрямованість і інтенсивність змін сільської поселенської мережі. Найважливішою рисою історичного підходу є опора на історичне джерело з урахуванням таких його властивостей як повнота й вірогідність. Історичний підхід реалізується через сукупність методів (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний), які забезпечують необхідний рівень узагальнення й оцінки досліджуваного явища. У цьому відношенні принцип історизму можна розглядати як модифікацію прийомів *системного аналізу*, орієнтованих на ретроспективне дослідження [7].

Тип і характер розселення формуються відповідно до економічного розвитку суспільства, існуючих виробничих відносин на певних етапах його історичного розвитку. На характер розселення впливають також політичні, юридичні, ідеологічні й інші відносини у суспільстві. Таким чином, кожному історичному етапові відповідає певний історичний тип системи розселення.

Не менш важливим є обґрунтування й вибір тієї *базисної концепції* суспільного розвитку, завдяки якій з'являється можливість «розглянути» досліджуване явище (розселення) у рамках більш широкої системи (суспільства) і тим самим забезпечити включення отриманого знання в більш масштабну картину. Такою концепцією в нашому випадку стала теорія модернізації, яка надає дослідникові орієнтири при оцінці динаміки явищ у переломні (перехідні) етапи історії, які пов'язані зі стадіальною перебудовою суспільства.

Крім загальнометодологічних підходів і принципів виникає необхідність розробки

й використання конкретних прикладних методик, які дозволяють реалізувати проміжні завдання дослідження, пов'язані із систематизацією первинного матеріалу, розрахунком конкретних показників, характеристикою параметрів і властивостей системи розселення, а також її динаміки. Таким чином, історична спрямованість дослідження обумовлює пріоритет загальноісторичних методів, але специфіка об'єкта припускає застосування кількісних методів, орієнтованих на узагальнення й аналіз масового матеріалу. Серед них особливе місце приділяється статистичним методам (групування, середні, відносні, динамічні показники, регресія, графіки) і використанню комп'ютерних технологій (бази даних, геоінформаційні системи, електронні таблиці тощо).

Сучасну систему розселення слід розглядати у нерозривному зв'язку з дослідженням історії її формування та закономірностей функціонування окремої території. Вивчення історичного аспекту цієї проблеми необхідне для визначення науково обґрунтованих шляхів подальшого розвитку системи розселення, удосконалення її організації та функціонування.

Висновки

1. Головними методологічними протиріччями сучасної геодемографії є жорстка прив'язка систем розселення до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни, яка не враховує реальні історико-географічні процеси заселення та господарського освоєння регіонів України, формування генетичних (реальних, вкорінених у географічне середовище) систем розселення. З одного боку, систематика розселення за одиницями АТУ забезпечує можливість адміністративного впливу (управління) на системи розселення різних рангів. З другого — сучасна мережа АТУ у багатьох випадках не співпадає з генетичними історико-географічними рубежами розселення і ріже їх «по живому». Певні сподівання на розв'язання цієї колізії пов'язані з майбутньою адміністративно-територіальною реформою в Україні та регіоналізацією країни.

2. Глибоке розуміння історико-географічних процесів формування розселення дає можливість не тільки розрізняти системи розселення за часом їх формування, але й встановити етапи їх трансформацій та ускладнень. Наприклад, первинне сільське розселення на півдні України формувалося переважно з кінця XVIII—XIX ст. І було прив'язано до річкових долин, озер і лиманів, морських узбереж. У другій половині XIX ст. сільське розселення ввійшло на вододіли, якими прокладались залізниці. Це був другий етап формування системи сільського розселення. Надалі були етапи формування сільських поселень у формі так званих «агромістечок», пов'язаних із стрімким зростанням зрошувального землеробства, та малих рекреаційних центрів. Зрозуміло, що у різних регіонах країни буде своя хронологія та періодизація формування системи розселення, і такі особливості необхідно враховувати у різноманітних класифікаціях і типологіях систем розселення.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. — М. : Мысль, 1983. — 350 с.
2. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. Монографія / О. В. Джаман. — Чернівці : Рута, 2003. — 391 с.
3. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія і практика) [Монографія] / А. І. Доценко. — К. : НАН України, РВПС України, К. : «Фенікс», 2010. — 536 с.
4. Розселення в Україні: проблеми і перспективи / Під ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. — К. : РВПС України НАН України, 2006. — 269 с.
5. Питюрєнко Е. И. Закономерности развития систем городских поселений // Е.И.Петюрєнко Экономічна географія. Вип.29. — К. : Вища школа. — 1980. — С. 51–62.

6. *Пітюренко Ю. І.* Методичні питання виділення територіальних систем міських поселень і вивчення їх мети // Ю.І. Пітюренко. Економічна географія. — Вип. 16. — 1974. — С. 40–47.
7. *Симагин Ю. А.* Территориальная организация населения: Учебное пособие для вузов / Ю. А. Симагин. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2005. — 244 с.

В.В.Яворская, А. Е. Калетинская

кафедра экономической и социальной географии,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются методологические подходы историко-географического изучения расселения населения. В работе рассматривается сущность территориальных систем расселения, и классификация, особенности формирования..

Ключевые слова: расселение населения, системы расселения, сельское расселение, городское расселение, историко-географичный подход.

V.V.Yavorska, A.E. Kaletinska,

Faculty of Economic and Social Geography,
Odessa I.I. Mechnikov National University
Dvoryanska street,2, Odessa, 65058 Ukraine

METHODOLOGICAL ASPECTS OF HISTORICAL GEOGRAPHIC STUDY RESETTLEMENT OF THE POPULATION

Summary

The article deals with the methodological approaches of historical and geographical study of population resettlement. In the paper the essence of regional settlement systems, their classification, the characteristics of the formation.

Key words: resettlement of the population, the system of settlement, rural settlement, urban settlement, historical and geographical approach.